

Hoe dan 'de rest' (de meerderheid) 'erledigt' was, wist Koker niet – hij schreef er althans niet over.

De kennis omtrent de gaskamers in Auschwitz die bij de uit Auschwitz naar Vught overgeplaatste *Kapo's* en, via hen, bij enkele Nederlandse gevangenen bestond, is tot een enkeling in het *JDL* doorgedrongen, bijvoorbeeld tot de arts I. van der Hal; deze heeft er in Westerbork, waarheen hij in maart '44 overgebracht werd, met enkele collega's over gesproken. Wellicht heeft hij ook in het *JDL* zijn kennis niet volledig voor zich gehouden, maar het is de vraag of iemand er geloof aan heeft gehecht. Een van de Nederlandse *SS-Aufseherinnen* kwam, vermoedelijk in september, toen op een middag een transport naar Westerbork zou vertrekken, een barak binnen waar vrouwelijke Joodse gevangenen werkten, 'en zei', aldus in '47 een van die gevangenen,

'dat ze een paar van ons die hun mond konden houden, wilde spreken. Wij spraken af achter barak 9 te zullen komen. Tussen de middag gingen we daarheen. Ze zei: 'Luisteren jullie, in Auschwitz is een crematorium. Probeer daar niet heen te komen, daar worden jullie allemaal verbrand. Wees liever lief tegen de commandant of een *SS'er*. Je kunt beter een Duitser lief aankijken dan daarheen te gaan.' Onder elkaar vertelden we het verder. Het ging het hele *Lager* door, de een zei het tegen de ander. Wij dachten dat ze ons bang wilden maken en geloofden het niet.'¹

Precies als in Westerbork namen de Joden in het *JDL* aan, dat men in 'Polen' hard zou moeten werken en weinig te eten zou krijgen, dat ouden van dagen en zieken het er erg zwaar zouden hebben, maar dat men, mede doordat de gezinnen bij elkaar zouden blijven, elkaar zou kunnen helpen en zodoende een kans had om de verschrikkingen van de deportatie te doorstaan. Verschrikkingen, dat toch wel. De angst om naar 'Polen' gezonden te worden, was groot en die angst is een bepalend element geweest in het gehele bestaan in het *JDL*.

Er werd, na de eerste maanden, gewerkt door ieder die werken kon; er werd onderwijs gegeven, met veel toewijding; er kwamen een bibliotheek en een kamplest, er trad soms een kamp-cabaret op (*SS'ers* kwamen graag luisteren) – het nam alles de angst voor de deportatie niet weg en het vormde maar een zwak tegenwicht tegen de misère waarin men zich bevond. De gezinnen waren losgemaakt van hun achtergrond, gescheiden, uiteenge-

¹ 'Verslag van mededelingen van R. Corper-Blik' (24 april 1947), p. 7 (GC).